

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԷԻՈՒԽԻՑԻԱՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Ֆուրիէ, Լուի Բլան և ուրիշ սոցիալիստներ ևս բացաւորում էին նորագոյն պատմութիւնը իբրեւ արդիւնք դասակարգային կռիւների զարգացման:

Մտքի այդ ամբողջ պաշարը՝ Հեգելի դիալեկտիկան ու Ֆոյերբախի փիլիսոփայութիւնը մի կողմից, Ֆրանսիական պատմաբանների սլաճ արդիւնքները միւս կողմից՝ այդ ամենը ի մի ձուլելով, սիստեմաբար մշակեց Մարքսը և ստեղծեց մի պատկառելի թէօրիա, պատմափիլիսոփայական մի աշխարհայեցողութիւն: Նա անձամբ մտքորեց երկու ինքնուրոյն միտք: Նախ՝ փնտեսական վիճակը որոշադրում է քաղաքական գոյութիւնը ոչ միայն նորագոյն, այլ և բոլոր ժամանակներում: Նախնական դարերում, երբ մարդս աւելի շատ ժամանակ է գործ դրել իր նիւթական կարիքները գոհացնելու համար, — այդ կախումը բնականաբար աւելի զգալի պէպք է լինէր: Երկրորդ՝ ոչ միայն քաղաքականութիւնը, այլ միաժամանակ սոցիալական, կուլտուրական կեանքի բոլոր միւս արտայայտութիւններն ևս վերածւում են փնտեսական պայմաններին, իբրեւ միակ պարճառական աղբիւրին:

Մարքսը իր գրաւորներէից ոչ մէկում չի տալիս իր թէօրիալի ամփոփ տեսութիւնը: Բայց հիմնական մտքերը ցիր ու ցան գտնում

¹) Տես Մուրճ 1899, № 1:

ենք նրա բազմաթիւ գրածքներում ¹⁾։ Մենք կը փորձենք ամփոփել։

Իր առաջին զուր գիրական աշխատութեան մէջ՝ Zur Kritik der politischen Oekonomie, (= ի քննադատութիւն Քաղաքատնտեսութեան) Մարքսը տալիս է հակիրճ որոշումը հասարակական ստատիկի (կայական, անշարժ դրութիւն) և դինամիկի (շարժուն գրութիւն)։ «Արդիւնագործութեան յարաբերութիւնների ամբողջութիւնը, — որոնք համապատասխանում են արդիւնագործող ուժերի զարգացման մի որոշեալ աստիճանին — կազմում է հասարակութեան տնտեսական մի որոշեալ խարիսխը (բազիս), որի վրայ բարձրանում է իրաւական ու քաղաքական «վրայի շէնքը» (Ueberbau, надстройка) և որին համապատասխանում են հասարակական գիրակցութեան որոշեալ կերպեր։ Նիւթական կեանքի արտադրութեան եղանակը պայմանաւորում է սոցիալական, քաղաքական ու հոգեկան կեանքի պրոցէսը առհասարակ. մարդկանց գիրակցութիւնը չէ, որ որոշաւորում է նրանց կացութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ նրանց հասարակական կացութիւնն է, որ որոշաւորում է նրանց գիրակցութիւնը։

Ապա հետեւեալ խօսքերով Մարքսը բացատրում է հասարակական դինամիկը. «Իրենց զարգացման մի որոշ աստիճանի վրայ հասարակութեան նիւթական արդիւնագործող ուժերը մտնում են հակասութեան մէջ գոյութիւն ունեցող արդիւնագործական յարաբերութիւնների հետ, կամ՝ իրաւաբանօրէն խօսելով՝ սեփականութեան յարաբերութիւնների հետ, որոնց մէջ շարժւել են նրանք (արդիւն. ուժերը) մինչև վերջիշեալ աստիճանին հասնելը։ Այդ յարաբերութիւնները շղթայակապ են անում արդիւնագործող ուժերի զարգացումը. այն ժամանակ վրայ է հասնում սոցիալական յեղափոխութեան շրջանը. տնտեսական խարիսխի փոփոխման հետ յեղաշրջւում է դանդաղօրէն կամ արագընթաց՝ ամբողջ հսկայական «վրայի շէնքը»։ Նոյն միջոցը կրկնւում է ուրիշ տեղերում ևս։

Բովանդակ պարունակութիւնը, Մարքսի թէօրիալի համեմատ, դիտւում է իրրեւ դասակարգացին կռիւների պարունակութիւն։ Հասա-

¹⁾ «Die heilige Familie» (1845 թ.), Կոմունիստական մանիֆեստ (1847 թ. աշխարակցութեամբ Էնգելսի), «Փիլիսոփայութեան Թշուառութիւն» (1847), «Zur Kritik...» (1859) «Կապիտալ» (1871) և այլն։

րակութեան անորոշական կազմաձևումը—սկսած այն ժամանակից, երբ քաջքայլել է նախնական համայնական հողատիրութիւնը—մինչ այսօրւայ պատմութիւնը ¹⁾ պայմանաւորւել է դասակարգային հակառակութիւններով՝ հակառակութիւն տիրոջ ու ստրկի, սպորիկի ու պլեբէյի, աւարականի ու ճորտի, բուրժուաչի ու պրոլետարի միջև... Ներքին, մշտական ուժեր յեղաշրջում են անդադար արդիւնագործութեան և նրա հետ բոլոր անորոշական յարաբերութիւնները. այսօր այդ յեղաշրջման պրոցէսը կատարւում է մի առանձին արագութեամբ, որովհետեւ բուրժուազիայի արտադրած վիթխարի արդիւնագործող ուժերը անցնում են նրա կառողութիւնից, և՛ մի կողմից փութօրէն վարժարացնում են տիրող կապիտալիստական կազմակերպութեան կենսապայմանները, միւս կողմից ստեղծում են գոյութեան պայմաններ մի նոր հասարակութեան համար, առանց դասակարգերի, մի նոր հասարակութեան՝ որ պիտի հաստատուի հասարակական արդիւնագործութեան և արդիւնագործութեան միջոցների հասարակական սեփականութեան խորիսխի վրայ... Ինչպէս որ սկզբներում, մարդկային նախնական հասարակութեան մէջ՝ չի եղել դասակարգային կռիւ, ապագայում ևս նա պիտի վերանայ: Դասակարգային անտաքոնիզմը այսօր հասել է այն աստիճանին՝ որ կեղեքւած պրոլետարիատ դասակարգը իրեն կեղեքող բուրժուական դասակարգից չի կարող ազատւել ուրիշ կերպ, բաց եթէ միաժամանակ ամբողջ հասարակութիւնը ազատելով ընդմիջու հարստահարութիւններից և դասակարգային կռիւներից... (տես Ամմոնիստական մանիֆէստ):

Մարքսը նախ և առաջ անորոշագէտ էր: Տնտեսագիտութեան մէջ նա առաջինն էր, որ մերկացրեց ապրանքի, արժէքի, դրամի և այլ անորոշագիտական կարեգործիւնների էութիւնը, ցոյց տալով նրանց իբրեւ պատմական կարեգործիւններ: Նա առաջինը հետազօտեց կապիտալի զարգացման ու յառաջխաղացութեան օրէնքները և իր ներհուն գիտութեամբ մահացու հարւած տուեց կապիտալիզմին: Եւ նա առաջինն էր, որ զուրս բերեց տրամաբանօրէն ներկայ սոցիալական շարժման նպատակները իբրեւ արդիւնք մինչ

¹⁾ Այսինքն գրաւոր պատմութ. սկզբնաւորութիւնից մինչև մեր օրերը:

այսօրւայ պատմական զարգացման, դէմ դնելով ուսուցիչներին, պաշտօնական արդարասիրութեան պահանջներին՝ ճակատագրական, երկաթէ անհրաժեշտութիւնը:

Էտիլեցիայի զաղափարը հաստատուեց անորոշութեան մէջ: Տնտեսական էտիլեցիան Մարքսի համար մի դիալեկտիկական սլոգան է. այդտեղ նա հերեոզութեամբ կիրառեց Հեգելի մեթոդը, միայն փոխանակ զաղափարի ինքնազարգացման՝ դնելով ֆաքտորի ինքնազարգացումը. նա, այսպէս ասած, մարմին տուեց Հեգելի մետաֆիզիկական զաղափարին: Նա ցոյց տուեց, որ պաշտօնական արժէք (Mehrwert, արժէք, որ գործատէրը ստանում է գործաւորի չվճարւած աշխատանքից) արտադրող կապիտալը ոչ միայն թշաւութիւն է արեղծում, այլ և առաջնորդում է դէպի թշաւութեան բարձումը:

Կապիտալիստական մասնաւոր սեփականութիւնը առաջին ժխտումն է անձնական աշխատանքի վրայ հիմնւած մասնաւոր սեփականութեան. բայց կապիտալիստական արդիւնազործութիւնը արտադրում է բնական պրոցէսի անհրաժեշտութեամբ իր սեփական ժխտումը: Դա ժխտումն է ժխտման: Այդ վերջինը կը վերահաստատուի անհատական սեփականութիւնը՝ հողի և արդիւնազործութեան միջոցների համայնական սեփականութեան վրայ¹⁾:

Ընթերցողը տեսնում է այստեղ Հեգելի տրիադը: Մարքսը թէպէտ և մի անգամ խոստովանել էր, որ ինքը «կոքետութիւն» է անում Հեգելի բառերով, այնուամենայնիւ ըստ երևոյթին հաւատում էր Հեգելեան ֆորմուլների անսխալականութեան: Տրիադի փաստաբանութիւնը մեծ եռանդով առաջ տարաւ մասնաւոր էնգէլսը—Մարքսի alter ego-ն, նրա հայեացքների բաժանողն ու լրացնողը— իր պոլեմիկական գրւածքի մէջ ընդդէմ Դիւրինգի: Այդ ֆորմուլի կիրառութիւնը մի խաղ է, որ չի կարող միշտ բաղդատոր լինել: Արդէն Հեգելի մօտ նա սաստկացաւ կաղում էր: Դուրս էր գալիս օրինակ, որ Արեւելքը, իբրեւ թէզ (դրութիւն), ազատութեան տեսակէտից՝ մարդկութեան երեխայութիւնն է պատկերացնում (մինչդեռ դրանից առաջ եղել են բարբարոսութեան ու վայ-

¹⁾ K. Marx, Das Kapital, հատ. I.

քենութեան ահագին շրջաններ, ուր մարդկային հասարակութիւնը երբեմն իսկապէս Ռուսոյի փառաբանած դրախտն է վայելել), իսկ նորագոյն, գերմանական աշխարհը, իբրեւ սինթէզ՝ (համադրութիւն) Հեգէլի կարծիքով՝ ներկայացնում է ազատութեան կապարեւարիպը, ուր իբր թէ ամենքին էլ ազատ ենք — մի բան, որ շատ հեռու է ճշմարտութիւնից:

Նոյնպիսի արկածների չէ՞ք հանդիպիլ արդեօք, եթէ սոցիալական էւոլիւցիայի մէջ տրիալի ճակատագրական յաջորդութիւնը միայն տեսնենք: Ապագայ կազմակերպութիւնը լինելու է ժխտումն ներկայ կարգերի, բայց տրիալի համեմատ «բնական անհրաժեշտութեամբ» ապագայ կազմակերպութեան ժխտումը ևս պիտի վրայ հասնէ. պիտի նորից, ուրեմն, ժխտի համայնական սկզբունքը և նորից ուրեմն պիտի հաստատուի նրա անտիթէզը... այսինքն մասնաւոր, անհատական սեփականութիւնը...

«Տրիալը» Մարքսի թէօրիայի մէջ էական չէ, այլ պատահական մի կէտ, մի ակսիդենտ, որի յապաւումից թէօրիան չի կարող ստեղծել:

Մարքսը անւանեց իր թէօրիան «Մատերիալիստական ըմբռնումն պատմութեան ¹⁾», հակառակ իդէալիստականին՝ որը հասարակական էւոլիւցիայի մէջ գաղափարական Փակտորին է տալիս առաջնութիւնը: Մարքսիզմը դնում է տնտեսական Փակտորը՝ իբրեւ առաջնական մղիչ ոյժ, բայց նա բնաւ չի հերքում գաղափարականի դերը պատմութեան մէջ: Գաղափարը, անհատական, հոգեկան գործոնները մեծ կշիռ ունին, բայց ոչ իբրեւ տէրեր, այլ իբրեւ սպասաւորներ տնտեսական Փակտորի:

Անթիւ յարձակումներ եղան մարքսիստական աշխարհայեցողութեան դէմ՝ սկսած նրա հրապարակ գալու օրից. նա նոր-նոր սկսում է ճանապարհ բանալ դէպի գիտնական սոցիոլոգների բանակը. նրան ձայնակցում են արդէն մի-մի պրոֆեսորներ ու թէօրետիկներ Գերմանիայում, Բելգիայում, Իտալիայում, նաև Ռուսաստանում:

¹⁾ Այսօր նրան տալիս են զանազան անուններ՝ տնտեսական մատերիալիզմ, պատմական մատերիալիզմ, դիալեքտիկական մատերիալիզմ և այլն:

Անտարակոչս, մարքսիզմը իբրև պատմափիլիսոփայական մեթոդիա՝ տակաւին չի ներկայացնում մշակած, ամբողջական մի սխալէմ: Այդպիսի սխալէմի ուրեագիծը միայն կայ: Աւելի հրատապ, գործնական խնդիրներով կլանւած՝ Մարքսը և Էնգելսը (վերջինս արդէն միշտ պիտի չիշել առաջինի հետ) ժամանակ չունեցան փիլիսոփայօրէն մշակելու և լայն փաստական հիմնաւորութիւն տալու նորակառօյց թէօրիային: Աշակերտները մեծ եռանդով աշխատում են այդ ուղղութեամբ. Կառուցկի, Կունով, Լաֆարգ, Հուգօ և այլն հետազօտում են միջին և նոր դարերի պատմութիւնը իրենց սոցիալական, քաղաքական, կրօնական և այլ յեղաշրջումներով, գտնում են նրանց պարճառական աղբիւրը փոփոխական, դասակարգային յարաբերութիւնների մէջ:

Կատարւում է և բացասական աշխատանք այդ թէօրիայի նկատմամբ նոյն իսկ մարքսիստական բանակում: Էդուարդ Բերնշտայն, մարկսիզմի ամենադադանդաւոր թէօրեփոխներից մինը, վերջերումս սկսել է քննադատել Մարքսի վարդապետութեան շատ էական հայեցակէտերը: Մի ուրիշ յայտնի սոցիօլոգ, բեղգիացի պրոֆեսոր Դը Գրէէֆ, որը դաւանող է Մարքսի իդէալների, իր Transformisme sociale-ի մէջ մերժում է Մարքսիզմի այն դրութիւնը, որի համեմատ՝ իբր թէ ներկայ հասարակութիւնը ընտանի անհրաժեշտութեամբ դիմում է ինքն իրեն դէպի արդիւնազործութեան միջոցների համայնացումը: Դը Գրէէֆը համարում է այդ դրութիւնը օպորտիւնիստական և հակազիտական: Նոյն կարծիքն է յայտնում և պրոֆեսոր Վերնիը Զոմբարդ:

Թէօրիան կանգուն կը մնայ սակայն. նա ունի կենսունակութիւն: Ճիշտ է, նրա մի քանի դրութիւնները կատարելապէս չեն համապատասխանում իրականութեան, ճիշտ է, նա շատ այրող հարցերի պատասխանը չի տալիս մեզ, նա չի բացատրում օրինակ՝ փիլիսոփայական մտքի ծնունդն ու էությունը, նա չի բացատրում կրօնների և մասնաւորապէս համաշխարհային կրօնների ծագումն ու տարածումը, իսկ եթէ փորձում է բացատրել, ընկնում է անխուսափելի քաշքշոցների մէջ:

Ոմանք դատապարտում են Մարքսի մտքերի ախտական թէօրիան՝ նրա չափազանց պարզութեան ու միակողմանիութեան հա-

մութիւնը սոցիոլոգները—ի միջի աչլոց և ոռու սուբյեքտիւիստները —այն կարծիքն են յայտնում, որ սոցիալական էւոլիւցիան իբրեւ վերին աստիճանի կնճռոտ մի պրոցէս՝ չի կարող կատարել միմիայն տնտեսական Ֆաբրորով, այլ բազմաթիւ ուժերի ներդաշնակ գործակցութեամբ՝ նիւթականի, մրաւորի, բարոյականի և այլն։ Բայց այդ առարկութիւնը ինքնին չէզոքանում է, քանի որ մատերիալիստական ըմբռնումը չի ժխտում վերոյիշեալ մրաւոր, բարոյական և այլ մղումների դերը, միայն թէ դրանք զալիս են առաջնական (տնտեսական) Ֆաբրորից յետոյ, որպէս նրա զարգացման անդրադարձումներ։ Մարքսիզմը չի ժխտում անհատի ներգործութիւնը իրեն շրջապատող միջավայրի վրայ, —ինչպէս այդ կարծում են սուբյեքտիւիստները (տես օրինակ՝ Карфевъ, Основные вопросы философии истории)։ Մարքսը չէր կարող ժխտել անհատի դերը, քանի որ հէնց ինքը անադին ազդեցութիւն ունեցաւ ժամանակակից սոցիալական շարժման ընթացքի վրայ։ Մարդիկ՝ որպէս բարձր իմացականութեամբ օժտուած էակներ՝ իրենք են ստեղծում իրենց պատմութիւնը, բայց միայն մղում ստանալով տնտեսական զարգացումից։ Մարդը միջամտում է սոցիալական էւոլիւցիայի մէջ իր խելացի, նպատակաւոր գործունէութիւնով, ձգտում է ճանաչել տնտեսական զարգացման ուղղութիւնը և ծառայեցնել նրան իր որոշ իդէալներին։ Այդպէս, դասակարգային պայքարը՝ որ այսօր իբրեւ մարդկանցից անխախտ և անփոփոխելի մի իրողութիւն՝ տիրում է քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ. —այդ արդէն գոյութիւն ունեցող դասակարգային պայքարից օգտւում են մարքսիստները և դարձնում են նրան զէնք ու միջոց՝ իրենց իդէալների իրականացման համար։

Մարքսի սոցիալական թէօրիան, որքան էլ պակասաւոր լինի, այնուամենայնիւ լաւագոյնն է եղած թէօրիաներից, որ լուսաբանում է մեզ հասարակական պէս-պէս կազմակերպութիւնների պատմական գոյացումն ու առաջընթացութիւնը, եւրոպական քաղաքակրթութեան աստիճանական զարգացումը. նա լաւագոյնն է՝ որ բացատրում է մեզ, թէ ինչպէս նախնական ժամանակներում մարդակերութիւնը կամաց-կամաց վերանալով, փեղի է փւել զերուլթեան, գերութիւնը՝ մորտատիրութեան (միջին դարերում), թէ ինչպէս

Ժամանակի ընթացքում ճորտափրութիւնը ևս անհրաժեշտաբար տապալել է, ծնունդ տալով ներկայ կապիտալիստական կամ ընդ- ժուազական կարգերին: Եւ հասարակական կազմակերպութիւնների այդ յառաջխաղացութիւնը բացատրում է նա անտեսական արդիւ- նաբերական ուժերի զարգացումով: Նա ոչ միայն հաստատապնդում է օրինականութիւնը (Gesetzmässigkeit, законность) սո- ցիալական էությունների մէջ, այլ և պարզ ու որոշ մասնացոյց է լինում գործող օրէնքների վրայ:

Մարքսի թէօրիան խիստ կերպով ջոկում է Սպենսերի, Դեֆլէի, և օրգանական ուղղութեան բազմաթիւ ուրիշ կողմնակից- ների թէօրիաներից: Մինչդեռ այդ վերջինները ձգտում են բա- ցատրել մարդկային հասարակութեան զարգացումը նրան օտար՝ փիեգերական, կամ բիօլոգիական օրէնքներով — Մարքսիզմը բացա- րում է հասարակական զարգացումը հասարակական պատճառնե- րով: Տիեգերական գոյութեան կռիւ՝ տեղ նա մտնում է աւելի ճիշդ տրամին՝ պատկարգային կռիւ, բնական ընտրութեան տեղ՝ անտեսական ընտրութիւն:

Սակայն մարքսիզմը չի հակառակում դարինիզմին, նա բա- ցարձակ կերպով չի բաժանում մարդկային հասարակութիւնը ան- ասնական հասարակութիւններից, նա չի ուրանում, որ կայ ինքնուրոյն մարդաբանական (անտրոպոլոգիական) ֆաքտոր, որ կան ցեղական, ազգայնական առանձնապատկութիւններ, որոնք հարկւրաւոր դարերի ընթացքում զոյացել ու ամրապնդւել են մարդկութեան մէջ՝ աշ- խարհագրական, կլիմայական, գէոլոգիական և այլ միջավայրերի ազդեցութեան տակ: Մարքսի մատերիալիստական ըմբռնումը հաւակ- նութիւն չունի ինքը իբր տիրական օրէնք բացատրել ամէն բան, ինչ որ մարդկային է. նրա համեմատ՝ մարդկային հասարակութիւնը ծնունդ է երկու միջավայրերի՝ բնական կամ կոսմիքական (փիեգերական) և ար- հեստական կամ սոցիալական. երկուսի միջև կայ մշտնջենական փոխ- ազդեցութիւն: Անտրապոլոգիա, հասարակութիւնների ճակատագրի վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել աշխարհագրական դիրքը, կլիմայական պայմանները, հողի որպիսութիւնը, բուսական և կենդանական աշխար- հը և այլն: Առաջին քաղաքակրթութիւնները սկիզբ են առել մեծ փետրի բերաններում՝ Նեղոսի, Գանգէսի, Եփրատի, Տիգրիսի

և այլն. Հնդկաստան, Եգիպտոս, Միջագետք, Յունաստան քաղաքակրթութեան նախնազոյն որրանները եղան, շնորհիւ իրենց զիրքին, նպաստաւոր կլիմային, հողի բեղմնաւորութեան, և այլն—պայմաններ, որոնք նւազագոյնի են հասցնում գոյութեան պայքարը և դիւրին են կացուցանում յառաջդիմութեան գործը:

Բայց կոսմիկական միջավայրի և անտրոպոլոգիական ֆաքտորի ազդեցութիւնները մի անփոփոխ մեծութիւն չեն ներկայացնում. նրանք փոփոխւում ու մեղմանում են քաղաքակրթութեան զարգացման հետ, միասին, նրանց ճակատագրականութիւնը տարածւում էր միայն նախնական հասարակութիւնների վրայ (ինչպէս նաև այսօրւայ վայրերի ու բարբարոս ցեղերի վրայ), որոնց արդիւնաբերութեան գործիքները դեռ ևս իրենց զարգացման սաղմի մէջ էին և չէին կարող մրցել ինքնութեան ազդակների (ֆակտոր) դէմ: Բայց ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ իր սեփական ձեռքով սրեղծած արդիւնագործութեան ու հաղորդակցութեան միջոցներին՝ մարդուս միշտ աւելի և աւելի աջողւում էր դառնալ բնութեան ռեժիմին, սանձահարել նրանց կամայականութիւնները: